

Sobre l'evolució del pensament geogràfic a Catalunya

Núria Benach, M. Dolors Garcia Ramon i Joan Tort i Donada

Núria Benach
Departament de Geografia
Universitat de Barcelona
nuriabenach@ub.edu

El 26 de març de 2015 va tenir lloc la segona de les sessions dedicades a la commemoració dels cinquanta anys de la publicació del primer volum de la *Geografia de Catalunya* publicar per l'editorial Aedos, amb la participació de Joan Tort i Núria Benach (Universitat de Barcelona), i Maria Dolors Garcia Ramon i Abel Albet (Universitat Autònoma de Barcelona). Trobareu el resum que en va fer l'Elisabet Sau a: <http://scg.iec.cat/Scg9/Scg92/S91441.htm>.

Tal com es recollia en aquella ressenya, la taula rodona va comptar amb diferents exposicions esperonades per les preguntes formulades per Núria Benach, que actuà com a moderadora:

1. Què ha quedat d'aquell enfocament holístic de la geografia regional en la geografia catalana actual? És encara útil, fins i tot necessari, pensar la geografia com a ciència de la complexitat?

2. Qui ha fet geografia de Catalunya des dels anys 1960 a banda dels geògrafs? Podria ser que la feta per geògrafs no s'hagués allunyat dels esquemes "tradicionals"?

3. La influència dels corrents estrangers (especialment angloamericans) que es detecta a la geografia catalana de manera força extensa a partir dels anys 1980 ha estat aplicada i s'ha fet visible als estudis de geografia sobre Catalunya?

Per fer front a aquestes qüestions, Joan Tort, Abel Albet i Maria Dolors García Ramon van acceptar el repte de reflexionar-hi.

En temps on domina arreu una ciència hiperespecialitzada, la reivindicació d'un pensament geogràfic generalista i integrat que contribueixi a la comprensió dels fenòmens altament complexos de la societat actual, pot sonar com una proclama més aviat ingènua i que més d'un qualificaria de "poc científica", atesos els criteris de valoració de la ciència que predominen en l'actualitat. No obstant això, la utilitat d'una ciència geogràfica que contribueixi amb la seva visió global a l'estudi de la complexitat va ser reivindicada per Joan Tort reprenent la creativitat i la imaginació geogràfica de Lluís Solé Sabarís, artífex i inspirador de la *Geografia de Catalunya* de l'Aedos. Tal com fa més extensament en l'article que publiquem en aquest volum, Joan Tort interpreta l'aportació de Solé Sabarís des de l'òptica del pensament "consilient" de Wilson que maldà per trencar les fronteres entre els disciplines físiques i les humanes. Tort revisa també el pensament de Solé a la llum del paradigma de la complexitat d'Edgar Morin que tan bé ha ressaltat el potencial de la geografia per comprendre l'enrevessat món actual, enfront de les hipervalorades ciències especialitzades incapaces d'entendre els fenòmens que estudien en el seu context.

Abel Albet, de la seva banda, va afrontar la segona qüestió, la de qui ha fet geografia de Catalunya (qüestió que, poc dissimuladament, assenyalava que potser la geografia de Catalunya hagi estat en gran part en mans de no geògrafs a les darreres dècades). Albet constata que, efectivament, de geografia de Catalunya se n'ha fet molta des d'altres disciplines i que la que s'ha fet des de la disciplina geogràfica no ha anat gaire més enllà dels treballs realitzats als anys 60. Albet es demanava si és que els geògrafs no havíem sabut actualitzar o reemprendre els ensenyaments de les bones idees del passat per estudiar els temes nous. En aquests darrers decennis hi ha hagut, efectivament, molta producció geogràfica sobre Catalunya, però aquesta ha estat feta sobretot per institucions (en relació a unes inevitables vindicacions identitàries), per editorials privades (sovint en relació a interessos turístics), com a part de compilacions enciclopèdiques, etc. i relativament poca producció des de la geografia que, amb la necessitat de producció universitària per a l'ensenyament de secundària, no sembla haver-se nodrit prou de noves aportacions.

Aleshores, si el propi pensament geogràfic català no ha avançat potser caldria demanar-se què se n'ha fet, de la influència estrangera, tantes vegades detonant de canvis radicals? Maria Dolors García Ramon va destacar el paper transcendent de la geografia catalana com a pionera de la innovació de la geografia espanyola, en fer-se ressò, ja des de mitjans dels anys 1960, dels canvis de paradigmes geogràfics internacionals (la *new geography* primer, després la geografia radical, els estudis de paisatge, la geografia humanista...); tota una nova generació dels llavors joves geògrafs semblaven buscar nous horitzons fugint, de vegades renegant-ne, de la geografia vidaliana. En l'article que publiquem en aquest volum, García Ramon estableix el grau d'internacionalització de la

geografia catalana a través de diversos indicadors que recullen les innovacions temàtiques i la influència de la bibliografia internacional.

On som avui? Quin balanç podem fer cinquanta anys després que la Geografia de Catalunya arribés a un dels seus punts culminants? D'una banda, hi ha una inevitable dosi de crítica que cal fer. Deixar-nos portar per la hiperspecialització no ha estat segurament, des d'una òptica disciplinar, una de les millors estratègies ja que ha suposat renunciar a una de les millors armes analítiques de la geografia: la visió global i integrada. I aquesta tendència a l'especialització ha exacerbat encara més a una distància metodològica, temàtica i conceptual, injustificada entre la geografia física i la geografia humana. Tot plegat hauria conduït a una sensible pèrdua de protagonisme dels geògrafs en els temes ambientals.

D'altra banda, les innovacions científiques que hem recollit fructíferament gràcies a l'estudi i coneixement de la geografia internacional per estudiar tants aspectes de la nostra realitat no han servit per fer estudis de conjunt comparables als assolits dècades enrere.

Fins aquí, el balanç és més aviat poc positiu. Tanmateix, mirant enrere no es pot dir que tot hagi anat malament i que el temps hagi passat sense progrés. El treball realitzat pels geògrafs ha estat abundant i molt intens, i els progressos metodològics i conceptuals han estat gegantins. Potser una conclusió inevitable, i que justifica fins i tot la mateix existència d'aquesta sèrie de sessions dedicades a la Geografia de Catalunya de l'Aedos és que, tot i el treball realitzat i les nombrosos crítiques parcials que se n'han formulat, aquella manera de fer geografia per estudiar el país en conjunt no ha estat encara substituïda per un model general alternatiu. Potser no n'hem sabut o potser és que no ha calgut. El fet és que una visió de conjunt com aquella, per imperfecta i desactualitzada que hagi quedat avui, forma part d'un imaginari geogràfic col·lectiu on prenent sentit els estudis geogràfics nous, sovint sobre temes i amb enfocaments que llavors eren del tot impensables.

Geografia de Catalunya

UN DELS LLIBRES MÉS SOBRESORTINTS DE L'ACTUAL BIBLIOGRAFIA CATALANA

Direcció: Lluís Solé Sabarís.

Consell de Redacció: Josep Iglésies, Salvador Llobet, Pau Vila, Joan Vilà Valentí.

Assessors: Oriol de Bolòs, Joan Coromines, Agustí Duran i Sanpere, Eduard Fontserè.

En el primer volum, **GEOGRAFIA GENERAL**,

han col·laborat: Pierre Deffontaines, Lluís Solé, Valentí Masachs, Oriol de Bolòs, J. Serra i Rafols, Jordi Rubió i Loïs, Joan Vilà, Josep Iglésies, Salvador Llobet, Ferran Soldevila, Joan Coromines i Francesc Maspons i Anglès.

Comprèn les següents matèries:

Geografia física: El relleu. El clima i les aigües. Sòl i vegetació. El paisatge geogràfic. **Geografia humana:** El poblament. La població. Les activitats rurals. Ramaderia. El bosc i l'explotació forestal. La casa rural. L'explotació del mar. La indústria. El comerç. Les comunicacions. Geografia urbana. Constitució històrica de Catalunya.

Conté: 668 pàgines, 500 fotografies, 90 diagrames, 66 quadres estadístics, 43 fotografies en color, 42 plànols, 215 fotografies aèries, 22 gravats, 21 dibuixos, 14 blocs-diagrames, 9 mapes en color, 2 mapes desplegable.

Matèries i autors de la GEOGRAFIA COMARCAL

Introducció a la Geografia comarcal (J. Vilà)

Regió del Pirineu i Prepirineu (L. Solé)

Vall d'Aran (L. Solé)

Ribagorça (L. Solé)

Pallars Jussà i Sobirà (L. Solé)

Andorra (S. Llobet)

Alt Urgell (R. de la Torre)

Berguedà (J. Rebagliato i L. Solé)

Cerdanya (P. Vila i L. Solé)

Capcir, Conflent, Vallespir (F. Doumenge, G. Cuillé i R. Vinàs)

Regió de la Tramuntana (L. Solé)

Rosselló (F. Doumenge)

Empordà (A. Compte)

Regió de la Muntanya Oriental Humida (S. Llobet)

Ripollès (L. Solé i S. Llobet)

Osona (S. Llobet)

Garrotxa (Maria del T. Bolòs)

Gironès (S. Llobet)

La Selva (S. Llobet)

Regió de l'Altiplà Central (J. Vilà)

Bages (J. Vilà)

Solsonès (M. Riu i J. Vilà)

Sagerra (J. M. Razquin, J. Ferran Lamich i J. Vilà)

Regió Continental (L. Solé)

La Noguera (J. Tortosa)

Urgell (R. Perrin i J. Tortosa)

Garrigues (R. Pita i L. Solé)

Sagrà (R. Perrin i J. Tortosa)

Llitera (J. Lladonosa i R. Perrin)

Baix Cinca (R. Perrin)

Terra Alta i Matarranya (E. Gimeno)

Regió Mediterrània (J. Iglésies)

Baix Ebre i Montsià (J. Trullent)

Priorat i Ribera d'Ebre (J. Iglésies)

Camp de Tarragona (J. Iglésies)

Conca de Barberà (J. Iglésies)

Penedès (E. Giral)

Anoia (J. Iglésies)

Barcelonès i Baix Llobregat (P. Vila i J. Rebagliato)

Barcelona ciutat (P. Vila)

Vallès (S. Llobet)

Maresme (S. Llobet)

L'economia de Catalunya

Apèndixs i índexs

Les divisions territorials (J. Iglésies)

Índex toponomàstic de tota l'obra

Bibliografia general i per comarques

Vocabulari geogràfic

A part s'està preparant un **Gran Mapa de Catalunya**,

realitzat amb tota cura i riquesa de mitjans

Cada fascicle contindrà:

2 làmines a tot color

escollida i abundosa fotografia (aèria i terrestre)

mapes comarcals a 3 tintes (escala 1:200.000)

esquemes, gràfics, diagrames, etc., etc.

Preu d'aquest fascicle: 75' ptes.

En aparèixer el darrer fascicle, igualment com s'ha fet amb el primer volum, serà relligat en mitja pell, i una bella sobrecoberta. L'editor no solament proporcionarà el material, sinó que, además, a petició de l'interessat, prendrà cura de les operacions del relligat.

El subscriptor per fascicles obtindrà un substancial avantatge en el preu. Quan aparegui el volum relligat, serà posat a un preu més elevat que el que s'haurà anat abonant per subscripció.

SUBSCRIVIU-VOS A LA SUPER-PRODUCCIÓ EDITORIAL DE L'«ENCICLOPÈDIA CATALANA AEDOS»

La internacionalització de la geografia catalana

M. Dolors Garcia Ramon

*Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona
Mariadolors.garcia.ramon@uab.cat*

Aquest és un tema que sempre m'ha interessat, des que molt jove, i tornant d'un llarg període d'estudi a la Universitat de Berkeley, al 1970, em vaig adonar que a Barcelona es discutien temes geogràfics molt similars als que jo havia escoltat als EUA i que, en canvi, a Madrid no se'n parlava. També em va sorprendre molt agradablement que l'ambient de la geografia a Barcelona era molt diferent del que jo recordava de quan em vaig llicenciar el 1966. Recordo les vives discussions a l'entorn de l'article de Schaefer que Horacio Capel va traduir i publicar (Schaefer, 1970) i que a Madrid ningú coneixia encara... (tinc entès que va ser Pilar Riera qui el va donar a conèixer a Capel després d'una estada a la London School of Economics).

D'aquesta primera vivència arrenca el meu interès per estudiar el paper –que jo creia important– que la geografia catalana va jugar en el procés d'innovació temàtica i metodològica en la geografia espanyola a partir de mitjans dels 60. En els darrers decennis aquest paper potser s'ha difuminat una mica, o més ben dit, la geografia a la resta d'Espanya s'ha “espavilat” de manera que la influència de la innovació temàtica i metodològica estrangera s'ha fet sentir de forma similar.

Però estem celebrant el cinquantenari de la *Geografia* de l'Aedos i no vull deixar de comentar que va ser tot una fita en aquest procés d'innovació. Lluís Riudor (que va escriure la seva tesi doctoral sobre l'impacte de l'herència vidaliana a Espanya) ens va transmetre la idea que la geografia catalana va ser la primera de saber posar-la al dia (el que s'anomena “aggiornamento”) amb la que, segons ell, és la millor síntesi regional a la geografia espanyola fins a principis dels anys 60 (Riudor, 1989).

Crec que per explicar-se aquest ambient d'ebullició metodològica a Barcelona han intervingut diferents factors. En primer lloc el gran reforçament de l'estatus de la geografia a la UB en traslladar-s'hi, el 1966, el professor Vilà Valentí des de Múrcia, i la implantació, poc mes tard, d'un pla flexible a la Facultat de Lletres (pla Maluquer) que permetia l'especialització en geografia. També va ser molt important la creació el 1969 a la Universitat Autònoma, de recent creació, dels ensenyaments de geografia dins del Departament de Ciències Socials, sota la direcció d'Enric Lluch. I també el fet que joves llicenciats (que després van ser professors) van passar temporades llargues a departaments estrangers

anglosaxons (LSE, Reading, Berkeley, Bristol i altres) a finals dels anys 1960 i 1970. Els que vam viure en primera persona aquells moments de canvi podem dir que es respirava en l'ambient una sensació de crisi metodològica i una necessitat inajornable de tallar amb el passat i de trobar noves vies d'anàlisi i d'interpretació geogràfica.

També he de dir, de bon principi, que en la meua presentació em basaré en treballs ja publicats, que jo i alguns col·legues hem anat fet en els últims 25 anys. La internacionalització la mesuro de dues maneres. En primer lloc per la introducció de nous paradigmes en la recerca, i això ho faig a través de l'anàlisi de les tesis doctorals relacionades amb el món rural i presentades a les universitats catalanes fins el 1984 (van ser 17 tesis que relacionem al final d'aquesta aportació). Les tesis són un bon reflex de les recerques pioneres perquè es tracta de treballs sòlids i no d'iniciatives volàtils. Quedi ben clar que no pretenc valorar les tesis en si mateixes sinó només com a indicadores de la recepció de nous corrents en la geografia a Catalunya. En segon lloc, i de forma molt més resumida, valoro la internacionalització a través d'una anàlisi bibliomètrica del nombre de cites estrangeres que tenien les 20 revistes de geografia espanyoles en el període escollit. Per cert, no s'inclou la revista *Treballs de la SCG* perquè es volia estudiar només la geografia "oficial", és a dir, la dels departaments universitaris i la del CSIC.

Segons el treball de M. D. García Ramon i Joan Nogué (1985) la tesi de Maria de Bolòs (1966) és l'última tesi de geografia regional presentada per un professor universitari de Catalunya, la qual es va defensar a la Universitat de Madrid, l'única que llavors atorgava els doctorats. En el treball mencionat, Nogué i jo mateixa destaquem una de les primeres tesis presentades a la UB, la d'Horacio Capel (1971) sobre *La red urbana española (1950-1960)*, que reflecteix amb fidelitat l'ambient eufòric i de canvi al qual em referia abans. La temàtica i la reflexió metodològica són tan interessants que cal considerar-la com un punt d'inflexió en l'evolució de la geografia catalana. Val la pena citar alguna frase del pròleg:

"Aquesta tesi constitueix el final d'una llarg procés de recerca i preocupació pel tema. Final no només en el sentit de culminació dels esforços, sinó també d'esgotament de tota una metodologia que fins ara hem anat utilitzant i que ja avui... considerem insatisfactòria... (ja que) dificulta sovint la comparació dels resultats obtinguts i impedeix la generalització dels resultats".

Per una banda es rebutja l'estudi regional com a model de tesi per ser excessivament descriptiu i gens generalitzador, i s'insisteix en el fet que l'anàlisi específicament geogràfica és l'anàlisi espacial, clarament en la línia de Schaefer. D'altra banda es posa un gran èmfasi en la necessitat d'introduir l'ordinador, afirmació molt rupturista per a aquells anys. S'introdueixen enfocaments molt nous (per exemple, el model de la base econòmica) i per primera vegada el pes de la bibliografia en anglès és més gran que el de la francesa.

La tesi de Tomàs Vidal (1973) es refereix al món rural, encara que només en els seus aspectes demogràfics. Crec que són ben innovadores la insistència en l'anàlisi de la variable espacial per se (en un intent per justificar en última instància l'enfocament geogràfic a l'estil de Schaefer) i l'elaboració d'un model de migracions del camp (paraula i concepte poc utilitzat en cercles geogràfics del moment a Espanya). La tesi de Santi Roquer és més de tipus regional, però insisteix en el pròleg que "no hem pretès fer un estudi regional clàssic, sinó que el nostre mètode ha consistit a aplicar a una determinada àrea geogràfica (que actua com exemple) una sèrie de plantejaments teòrics previs".

En la tesi de M. Dolors Garcia (1975) es planteja ja clarament una investigació en la línia teoreticoquantitativa. S'utilitza l'ordinador amb profusió, el mostreig territorial i tècniques multivariables (l'anàlisi factorial i canònica i el model de Von Thünen). L'aparell bibliogràfic és quasi exclusivament anglosaxó i la regió/planura que s'estudia és la cota per sota dels 300 metres del Baix Camp, per tal d'obtenir un espai-laboratori similar a la "famosa plana isomòrfica" dels quantitativus.

En la tesi de Roser Majoral (1979) no es posa l'èmfasi en l'elaboració d'un model sinó en el tractament per ordinador d'un ingent banc de dades i en la utilització de tècniques d'anàlisi multivariable molt innovadores.

En relació a la introducció de l'enfocament marxista i radical cal reconèixer que arriba amb un cert retard, sobretot si considerem la radicalització a la qual havien arribat altres ciències socials i també el favorable entorn sociopolític de l'Espanya postfranquista. Manuel Castells –exiliat llavors a París– va publicar ja en castellà als anys seixanta, però el seu mètode d'anàlisi fou aplicat bàsicament en altres disciplines (urbanisme, etc.). Caldrà esperar fins al 1978 per trobar una tesi en aquesta línia, tesi que, tot i ser de geografia urbana, representa un punt d'inflexió important i per això en parlo ara.

La tesi de Carles Carreras està clarament influenciada pels pensadors marxistes francesos dels anys seixanta i principis dels setanta, com també pels urbanistes marxistes italians. L'única influència important de l'escola radical anglosaxona sembla ser l'obra de David Harvey.

En el camp de la influència marxista francesa cal citar també la tesi de Joan Eugeni Sánchez (1983). L'objectiu és ambiciós: relacionar mode de producció social i formació d'un espai concret d'àmbit relativament ampli, i toca també el món rural. Però l'aportació més original se situaria en el camp de la geografia política: s'intenta analitzar l'espai català des de l'òptica de les relacions de poder que l'articulen. La perspectiva és clarament interdisciplinària, cosa que no estranya, ja que l'autor procedeix del camp de la sociologia.

Amb tot, hi ha un parell de tesis que intenten compaginar l'enfocament marxista amb el quantitativu. La tesi d'Helena Estalella (1981) integra l'enfocament marxista en l'estudi històric de la propietat de la terra amb un model de jerarquia de ciutats (en funció de l'excendent agrari) que recorda clarament al model de W. Christaller. Més clara apareix aquesta compaginació en la tesi

d'Antoni Tulla (1981), economista de formació. Per una banda aplica el model de difusió de Hägerstrand i, per altra, demostra que el criteri de funcionament de les explotacions agràries ve determinat pel valor brut de la producció i no per la rendibilitat del capital. Les tècniques són molt sofisticades i l'autor es molt receptiu a les idees de la nova geografia (havia estudiat a la Universitat de Bristol).

La ciència del paisatge o geografia del paisatge integral apareix com alternativa a la geografia física tradicional vidaliana amb un nou cos teòric, influenciat en gran part per l'escola de Tolosa. Les tesis de Josep M. Panareda (1978) i de Joan Sabí (1982) en són un bon exemple, i aquest enfocament no es troba en aquells moments en cap altre departament de geografia a Espanya.

La tesi de Joan Nogué va ser la primera a Catalunya i a Espanya que va utilitzar els pressupostos filosòfics de l'enfocament fenomenològic i postmodern. S'hi analitzen els "mons viscuts" geogràfics de 5 grups d'experiència ambiental, entre ells els pagesos, els neorurals i els estiuejants. La influència dels humanistes anglosaxons és evident però Nogué també es basa en els plantejaments de l'italià Turri i les aportacions del francès A. Fremont sobre l'*espace vécu*. En definitiva, a través de les tesis es detecta clarament que a partir de 1967 i fins els anys 1980, un bon grapat de joves professors i llicenciats es giraven d'esquena a l'enfocament regional i vidalià, i s'orientaven cap als nous corrents anglosaxons coneguts personalment per alguns d'ells.

I passo ara, breument, a les segona mesura d'internacionalització que he esmentat i que vam estudiar en diferents treballs (Garcia Ramon i Nogué, 1985; Garcia Ramon, 1986; Garcia Ramon, Nogué i Albet, 1992).

El tema de la llengua de les cites dels articles és, des de sempre, una mesura considerada molt rellevant en les anàlisis bibliomètriques. Parlant no només de Catalunya sinó del total espanyol, es veu com del 1940 al 1986 la distribució per idiomes de les cites estrangeres reflecteix ja un canvi d'influències/paradigmes en la geografia espanyola. Per exemple, la freqüència de cites franceses és discreta però sostinguda, i això mostra els estrets lligams amb l'escola francesa des del període d'entreguerres, uns lligams que en els anys 1970 es van anar debilitant. S'observa també una efímera però vigorosa influència alemanya els anys 1940, prolongació de fet de les relacions científiques anteriors a la Guerra Civil espanyola. I, finalment, l'atracció de la geografia anglosaxona es manifesta clarament en el creixement de les cites en anglès a partir de 1970, i és aquí on les revistes catalanes tenen un paper molt destacat.

Efectivament, vam fer una classificació de les 20 revistes espanyoles en funció de la receptivitat a les innovacions metodològiques de l'estranger. Cal remarcar que partíem del supòsit que els articles solen ser més innovadors que els llibres i que les cites en anglès en aquell moment acostumaven a vehicular també influències més innovadores.

De les diferents tipologies de revista que van sortir en aquesta classificació, el primer grup (o sigui, el més receptiu a innovacions estrangeres) estava només

ocupat per tres revistes i totes tres catalanes: *Revista de Geografia*, *Documents d'Anàlisi Geogràfica* i *Geocrítica*. Les variables utilitzades per a la classificació les podeu consultar (Garcia Ramon, Nogué i Albet, 1992) i tampoc no entraré en la metodologia, perquè seria llarg i complex i també es pot consultar amb detall a la mateixa publicació.

Les tres revistes mencionades presenten percentatges molt alts en gairebé totes les variables considerades i, certament, han jugat un paper destacat en la innovació metodològica.

Geocrítica constitueix un cas peculiar, ja que la presència de treballs firmats per autors estrangers (sovint traduccions) és molt forta, encara que les influències anglosaxones no hi destaquen de forma particular. Aquestes tres revistes presenten una notable homogeneïtat quant a contingut: pes escàs de la geografia física, elevat percentatge d'articles sobre concepte i mètode, i proporció relativament baixa d'articles d'àmbit territorial reduït (en realitat una gran part dels articles no tenen localització, atès el seu caràcter metodològic). Segons les recerques a què m'acabo de referir, és prou clar que la geografia espanyola s'ha caracteritzat, en el conjunt del període estudiat, per una escassa permeabilitat a nous corrents geogràfics de l'exterior i per una forta inèrcia dels plantejaments ja arrelats.

Aquest no és pas el cas de la geografia universitària catalana en el període que va del 1967 a mitjans o finals dels 1980. La geografia catalana, en aquests anys, ha passat veritablement per una fase de màxima receptivitat a noves metodologies. En aquest sentit, ha estat un vehicle fonamental per a la transmissió de nous plantejaments en un període en què la geografia espanyola no es caracteritzava precisament per la seva apertura a l'exterior.

Potser no es pugui afirmar exactament el mateix de les dues últimes dècades, o almenys jo no tinc dades tant objectivables sobre el tema. Però sí sabem que la geografia catalana ha estat molt activa en la recerca i en la seva internacionalització. Per il·lustrar aquest fet amb unes pinzellades només cal citar dos informes de l'Asociación de Geógrafos Españoles (AGE). El primer d'ells es va presentar al Congrés de la Unió Geogràfica Internacional (UGI) a Glasgow el 2004 (AGE, 2004); el segon informe a què em referiré es va publicar el 2014 i té com a tema central l'estat de la recerca en geografia al conjunt d'Espanya (Lasanta i Martín Vide, 2014).

En el llibre/informe de l'AGE per al congrés de Glasgow de 2004, vam escriure un capítol (Riera, Garcia Ramon, Oliver i Lavall, 2004) del qual només destacaré un parell de coses que demostren el grau d'internacionalització més gran de la geografia catalana respecte la de la resta d'Espanya. En primer lloc s'observa una participació més ampla dels geògrafs i geògrafes catalanes en els comitès de redacció de revistes estrangeres. Per tot l'Estat vam detectar 42 participacions, però que implicaven només 14 universitats. També s'observa una concentració en el professorat, és a dir, només són 25 els professors i professores que hi participen, i el 50% d'aquests pertanyen a les universitats de Barcelona i Madrid. I una data molt interessant per afegir: tres professors concentren el 25%

de la participació espanyola (els tres pertanyen a les universitats de Barcelona). És cert que es tracta d'una concentració de les relacions internacionals en poques persones, però també vol dir molts contactes internacionals dels quals se'n pot beneficiar el professorat dels respectius departaments. En segon lloc, quan s'examina la contribució del professorat a les revistes indexades de l'*Institute of Scientific Information (ISI)* s'observa que en el període estudiat (del 1980 al 2000) es van localitzar 262 documents indexats ISI i que la primacia la té la Geografia física. Però quan s'analitzen les dades espacialment, per comunitats autònomes, es detecta que Catalunya és la que té una presència més destacada: el 30% de tots els documents es concentren a les seves universitats, una proporció molt més alta que la que li correspondria pel nombre de professors.

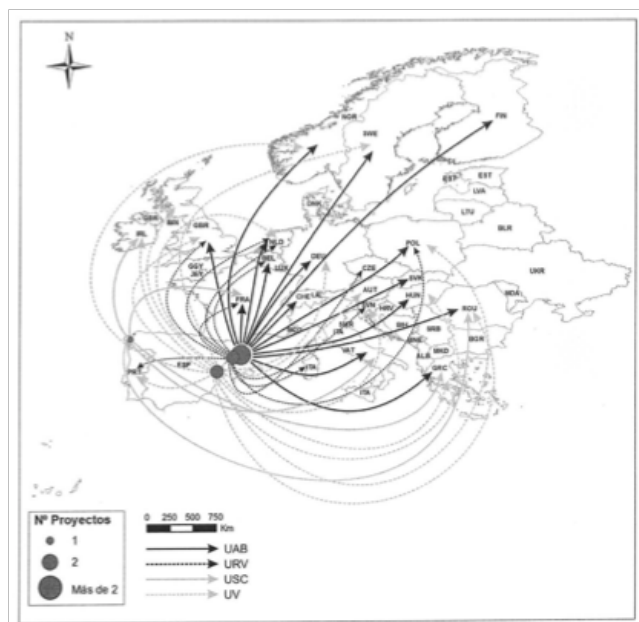
En el llibre/informe de l'AGE de 2014 (Lasanta i Martín Vide, 2014) apareixen unes dades molt significatives. En el tema sobre la distribució territorial de la investigació en els *Planes Nacionales* (2000-2012) es veu clarament que les universitats catalanes destaquen en gran manera en l'obtenció de projectes de recerca de la línia Geografia del Plan Nacional del Ministerio, una dada significativa ja que es refereix a un període relativament llarg (12 anys) i perquè, després dels projectes europeus, els projectes del Ministerio són els de més prestigi en la recerca acadèmica. En primer lloc destaca la Universitat de Barcelona (UB) seguida de prop per la Universitat Autònoma de Barcelona, i després segueix la Universitat de Lleida (UdL), la Universitat Rovira i Virgili (URV) (quasi empatada amb la Universitat Politècnica, UPC) i finalment la Universitat Ramon Llull (URL). És important destacar que el conjunt d'aquests projectes obtinguts per les universitats catalanes pesa molt més que el de qualsevol altra comunitat autònoma (Espancia, 2014).

Aquesta situació es veu reforçada quan es tenen en compte el nombre de grups de recerca en els departaments de Geografia i organismes de recerca. Efectivament, als departaments de Geografia de les universitats catalanes és on proporcionalment hi ha més grups de recerca institucionals aprovats: n'hi ha 33, mentre que el total d'Espanya és de 129. És a dir, els grups catalans representen un 26% del total espanyol, un percentatge força més alt que el que tocaria pel de professorat (Espancia, 2014).

I finalment, el mapa (fig. 1) que ens mostra el capítol sobre les xarxes internacionals de recerca de projectes de la UE –projectes ESPON– és molt revelador del grau d'internacionalització de la recerca en la geografia catalana. El paper de la UB és important, però sobretot destaca en gran manera la UAB.

Per tant i, ja per acabar, crec que la geografia catalana –seguint l'esperit tan innovador de la *Geografia* de l'editorial Aedos, com he comentat al principi de la meua presentació– ha jugat un paper molt importat en el procés d'innovació temàtica i metodològica en el conjunt de la geografia espanyola a partir de mitjans o finals dels 1960 i, durant algunes dècades (sobretot fins a finals dels 1980) ha estat un motor destacat de la seva internacionalització.

Figura 1. Xarxes d'investigació formades a partir dels projectes ESPON desenvolupats entre 2008 i 2012



Font: Olcina i Lois, 2014, p. 139

Bibliografia

- ASOCIACIÓN DE GEÓGRAFOS ESPAÑOLES (AGE) (2004). *Spanish Geography on the challenge of contemporary Society*. Madrid: Comité Español de la Unión Geográfica Internacional.
- ESPARCIA, Javier (2014). "La investigación en Geografía en los planes nacionales: Elemento de consolidación de la disciplina", dins: Teodoro LASANTA i Javier MARTÍN VIDE [ed.]. *La investigación geográfica en España (1990-2012)*. Instituto Pirenaico de Ecología (CSIC) AGE; Universitat de Barcelona, p. 87-116.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors (1986). "Influències estrangeres i innovació metodològica en la geografia espanyola, 1940-1985. El paper de la geografia catalana", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 9, p.47-58.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors; Joan NOGUÉ (1984). "L'evolució dels enfocaments en la geografia rural catalana, 1940-1984", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 5, p. 149-166.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors; Joan NOGUÉ; Abel ALBET (1992). *La práctica de la Geografía en España: innovación metodológica y trayectorias personales en la geografía académica*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau.
- LASANTA, Teodoro; Javier MARTÍN VIDE [ed.] (2014). *La investigación geográfica en España (1990-2012)*. Instituto Pirenaico de Ecología (CSIC) AGE; Universitat de Barcelona.
- OLCINA CANTOS, Jorge; Rubén LOIS GONZÁLEZ (2014). "Grupos y redes de investigación en la Geografía española: De la investigación individual a la investigación multidisciplinar", dins: Teodoro LASANTA; Javier MARTÍN VIDE [ed.] (2014). *La investigación geográfica en España (1990-2012)*. Instituto Pirenaico de Ecología (CSIC) AGE; Universitat de Barcelona, p. 119-146.

- RIUDOR, Lluís (1989). "L'herència vidaliana en la geografia espanyola", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 20, p. 21-33.
- RIERA, Pilar; Maria Dolors GARCIA RAMON; Laia OLIVER-FRAUCA; F. LAVALL (2004). "The internationalisation of Spanish Geography", dins: *Spanish Geography on the challenge of contemporary Society*. Madrid: Comité Español de la Unión Geográfica Internacional, p. 657-677.
- SCHAEFER, Fred K. (1971). *Excepcionalismo en Geografía*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Original anglès del 1953.

Tesis doctorals incloses en la nostra anàlisi

- BOLÒS, Maria de (1966). *La comarca de Olot. Estudio de Geografía Regional*, Universidad de Madrid.
- CAPEL, Horacio (1971). *La red urbana española (1950-1960)*, Universitat de Barcelona.
- CARDÓ, Josefina (1975). *Evolució dels conreus al Camp de Tarragona a partir del segle XVIII*, Universitat de Barcelona.
- CARRERAS, Carles (1978). *Estructura de la propietat, agent bàsic en la producció de l'espai urbà. El cas dels barris obrers del sud-oest de Barcelona*, Universitat de Barcelona.
- CODINA, Jaume (1971). *Modes i formes de vida al Delta del Llobregat durant els segles XVI al XX*, Universitat de Barcelona.
- COMPTE, Albert (1962). *El Alto Ampurdán: estudio de geografía regional*, Universidad de Madrid.
- ESTALELLA, Helena (1981). *Contribució a l'estudi de la propietat de la terra: el cas de la província de Girona*, Universitat Autònoma de Barcelona.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors (1975). *Estudio de los cambios en la agricultura del Baix Camp de Tarragona (1955-1971)*, Universitat de Barcelona.
- MAJORAL, Roser (1979). *La utilización del suelo agrícola en Cataluña*, Universitat de Barcelona.
- NOGUÉ, Joan (1984). *Geografía humanista i paisatge. Una lectura humanista del paisatge de la Garrotxa a través de la literatura i de cinc grups d'experiència ambiental*, Universitat Autònoma de Barcelona.
- PANAREDA, Josep Maria (1978). *Estructura i dinàmica del paisatge actual del Montseny: els impactes humans sobre els sistemes naturals*, Universitat de Barcelona.
- ROQUER, Santi (1976). *Población y transformaciones espaciales en la comarca de Osona (siglos XVIII-XX)*, Universitat de Barcelona.
- SABÍ, Joan (1982). *L'estudi agroecològic i l'evolució històrica recent del paisatge: el cas del sector occidental de la comarca de Bages*, Universitat de Barcelona.
- SÁNCHEZ, Joan Eugeni (1983). *Formación social y espacio en la Cataluña contemporánea, 1936-1975*, Universitat de Barcelona.
- TORTOSA, Josep (1978). *El llano y la ciudad de Lleida. Estudio geográfico*, Universitat de Barcelona.
- TULLA, Antoni F. (1981). *Procés de transformació agrària en àrees rurals de muntanya: les explotacions de producció lletera com a motor de canvi a les comarques de la Cerdanya, el Capcir, l'Alt Urgell i el Principat d'Andorra*, Universitat Autònoma de Barcelona.
- VIDAL, Tomàs (1973). *La despoblación del campo en Cataluña*, Universitat de Barcelona.

Uns apunts sobre el pensament geogràfic de Lluís Solé i Sabarís

Joan Tort i Donada
Departament de Geografia
Universitat de Barcelona
jtort@ub.edu

1. Enquadrament

A l'acte del propassat 11 de desembre de commemoració del cinquantenari de la *Geografia de Catalunya*, d'editorial AEDOS, es féu un èmfasi particular en el "valor emblemàtic" d'aquesta obra: paraula (o expressió) clau que concità el consens dels diferents ponents a l'hora de referir-s'hi.

De la nostra part, volem defensar igualment aquest *valor emblemàtic* des d'un altre punt de vista: el de la vigència, o actualitat, o potencialitat de l'obra, en un pla no pas retrospectiu, sinó de present i de futur. A parer nostre, continua sent una obra que ofereix idees, pautes i suggestions del màxim interès, des de la perspectiva d'una visió *creativa* de la geografia.

En altres paraules: pensem que hi ha, al seu darrere, una sèrie de claus interpretatives que ens remetent, necessàriament, al pensament geogràfic del seu director, Lluís Solé i Sabarís. Unes claus que ens forneixen uns punts de referència fonamentals per fer-nos càrrec de la manera en què Solé concep l'obra i l'esperit (científic) amb què tracta de tirar-la endavant.

D'una banda, partim d'una interessant referència a la qüestió per part d'Enric Bertran González, a l'article "Lluís Solé i Sabarís: una lliçó de ciutadania i una lliçó acadèmica", publicat l'any 1985 a *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* amb motiu de l'homenatge al doctor Solé. Bertran, després d'apuntar que s'apropa al seu coneixement com a persona que havia estat capaç de fer una sistematització de la geografia de Catalunya", ens proporciona l'enunciat més simple que coneixem a propòsit de *com* entenien la geografia el nostre personatge: "l'estudi de les diverses i complexes relacions que l'home estableix amb el medi" (Bertran, 1985, p. 84).

Simplicitat? No ben bé; el mateix Enric Bertran ens ofereix noves pistes:

"Conseqüent amb aquesta opció [l'amplitud de la geografia com a coneixement], el Dr. Solé [...] ha esdevingut un exemple excel·lent d'aquesta concepció de la geografia, perquè *ha assumit el compromís d'entendre en diverses disciplines científiques*, i hi ha reeixit: ha lligat una vocació didàctica amb una altra de científica [...] tot treballant en l'ampli camp d'acció de les ciències naturals i de les ciències socials." (Bertran, 1985, p. 84)

Cal tenir present que la faceta apuntada no es pot destriar d'una altra, també fonamental: l'atenció i la cura envers el *llenguatge*. Una faceta que els seus deixebles ens expliquen que dominava plenament. Ens ho testimonia Albert Compte:

“Llegir un llibre o un article de Solé ha estat sempre, per a mi, una feina gratificant. I no solament els textos de geografia pròpiament dita [...] sinó també els exclusivament geològics, matèria més tecnificada i de lèxic per a nosaltres més esotèric i especialitzat. L'ordenació conceptual, la claredat expositiva, el llenguatge planer [...] però d'un impecable rigor científic, són qualitats que sempre he apreciat en els seus textos.” (Compte, 1985, p. 74)

En la mateixa línia, Carmina Virgili:

“Lluís Solé Sabarís és el darrer d'una generació de [geòlegs] científics complets que, per damunt dels límits i barreres de l'especialitat, tenen una visió totalitzant de l'estudi de la terra i del paisatge, una visió que va més enllà de la ciència conreada (la geologia, en el seu cas) per entrar en el camp de la geografia.” (Virgili, 1979, p. 20)

Josep Iglésies es fa, al respecte, una pregunta clau: “¿D'on li podia venir a Lluís Solé aquest afortunat incidir des de l'estudi del món natural al món humà?” I ens explica que, en conèixer Lluís Solé al Centre Excursionista de Catalunya, quan només tenia 19 anys, li va cridar que digués aquestes paraules: “El propi Solé ens repetia, sempre que venia a tomb, que foren les lliçons de Pau Vila les que li descobriren el vessant humà de la geografia” (Iglésies, 1989, p. 13). Apunta Iglésies que Solé va mantenir sempre aquesta particular consideració. I, així, l'any 1974 repetia (al prefaci de l'obra *Barcelona i la seva rodalia al llarg del temps*: “Els cursos de Pau Vila tingueren per a mi una influència decisiva.”¹ Apunta també Iglésies la possible influència que en aquesta concepció integradora de la geografia degué tenir el pas de Solé per l'Institut-Escola; un centre d'ensenyament que abordava l'estudi combinat de les ciències naturals i de les humanitats, i que era dirigit per Josep Estalella: “D'ell s'encomanà Solé Sabarís el seu alt sentit d'humanitat pedagògica” (Iglésies, 1989, p. 14).

2. Lluís Solé i Sabarís, un pensament *consilient*

Escriu Lluís Casassas el 1986, al ‘Pòrtic’ del número 6 de *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*:

“Ens agrada pensar (i l'índex d'aquest primer volum ja n'és un senyal) que amb aquest recull podem fer realitat una de les facetes més notables de Lluís Solé: la seva capacitat d'incorporar professionals de totes les disciplines a la discussió de qüestions que, de més lluny o de més a prop, es podrien considerar especialment geogràfiques: demografia, economia, sociologia, geomorfologia, geohistòria, urbanisme... Solé ens ensenya la perseverança en l'esforç per fer possible la desaparició de les fronteres entre les diverses ciències socials i l'apropament dels continguts de totes les branques científiques que s'hi relacionen.” (Casassas, 1986, p. 11)

A parer nostre, aquesta concepció oberta i integradora de la ciència per part de Solé queda significativament reflectida al prefaci de l'obra de la qual avui commemorem la publicació, la *Geografia de Catalunya*. Vegem de quina manera:

“Cap més ciència com la geografia no pot ésser qualificada alhora de nova i antiga;

1. Citat per Iglésies, 1989, p. 13.

ni cap més segurament és capaç d'oferir aquests atributs paradoxals tan fortament contrastats. Malgrat que l'home comença a fer geografia així que es mou damunt la terra, la ciència geogràfica, tal com avui l'entendem, és una de les branques més recents del saber humà." (Solé, 1958, p. 11)

Més enllà de la brevetat de la reflexió, val la pena que parem esment en les consideracions que Solé fa sobre l'*atemporalitat* de la geografia (ciència, alhora, "nova" i "antiga") i sobre la seva polivalència com a coneixement, entre la geogرافicitat inherent al propi ser humà i la formalització específica com a ciència moderna.

En qualsevol cas, segons el nostre autor, és ben clar que no parlem precisament d'una ciència simple o banal. Intrínsecament, podríem dir la *complexitat* és la seva qualitat essencial. I per dos motius fonamentals: que per la diversitat de coneixements (sovint contrastats) que implica, i per les grans dificultats que afronta, com a ciència, en tractar d'establir nexes i connexions entre uns coneixements i uns altres (res a veure, com remarca el propi Solé, amb la idea d'una *juxtaposició*):

"Poques ciències ofereixen tantes dificultats a l'investigador per a aconseguir feliçment la seva tasca. El geògraf cal que sàpiga moure's des del variat terreny de les ciències naturals al de la història, i que sigui capaç de copsar tots els lligams i les relacions que afecten entre ells els diversos fets geogràfics. Car no es tracta, com s'esdevé sovint quan s'intenta donar un vernís superficial de modernitat a la geografia, d'una simple juxtaposició de coneixements extrets de les ciències afins (geologia, meteorologia, botànica, història, filologia, etc.), sinó de lligar i relacionar estretament aquests coneixements en funció de l'home i del medi sobre el qual es mou. La geografia, doncs, es basa sobretot en les relacions entre les ciències naturals i les ciències culturals. Per això sovint ha estat qualificada de *filosofia de les ciències de la terra*."

I, encara, uns apunts complementaris:

"En la bibliografia catalana faltava l'obra que harmonitzés els dos corrents [de recerca geogràfica]: el local, de reivindicació de la coneixença del territori propi, i l'universal, basat en les finalitats de la geografia moderna. [...] Per altra part, la missió que s'ha proposat aquest equip [de redacció] no és tan sols la de sintetitzar la coneixença geogràfica de Catalunya, sinó una altra, tant o més important, com és ara la de presentar una obra d'orientació moderna que faci entenedores al públic català les directrius de la ciència geogràfica actual." (Solé, 1958, p. 12-13)

Per què diem, a l'encapçalament de l'epígraf, que el pensament (geogràfic) de Lluís Solé i Sabarís és *consilient*?

Ens cal recordar en aquest punt que Edward O. Wilson, a *Consilience. The Unity of Knowledge*, una obra de 1998,³ planteja, com a tesi fonamental, la necessitat de superar la separació convencional entre "ciències" i "humanitats" i de caminar cap a una unificació de les disciplines. Per a Wilson, la clau d'aquesta unificació és el concepte teòric que anomena *consilience* (terme intradueïble que

2. Solé, 1958, p. 12. La cursiva és nostra.

3. Traduïda l'any següent a l'espanyol (vegeu bibliografia).

equivall aproximadament a “confluència”); un concepte la consecució del qual ha de ser l'objectiu prioritari del coneixement del futur. Diu l'autor:

“Les fronteres entre disciplines dins de les ciències naturals estan desapareixent, per ser substituïdes per àmbits híbrids canviants en què està implícita la consiliència. Aquests àmbits tallen a través de molts nivells de complexitat, des de la física química i la química física fins a la genètica molecular, l'ecologia química i la genètica ecològica. Cap de les noves especialitats es considera una altra cosa que un focus d'investigació. Cadascuna d'elles és una indústria d'idees fresques i tecnologia que avança.” (Wilson, 1999, p. 18)

Val la pena tenir en compte que no ens trobem, simplement, davant un intent d'“unificar” les ciències naturals (cosa que podríem pensar d'entrada atesa la procedència acadèmica de l'autor). Wilson és prou explícit a l'hora de fer èmfasi en la necessitat d'interacció (consilient) de les ciències naturals amb la filosofia i amb la història:

“Atès que l'acció humana comprèn esdeveniments de causes físiques, per què haurien de ser les ciències socials i les humanitats impermeables a la consiliència dins de les ciències naturals? [...] No hi ha res fonamental que separi el curs de la història humana del curs de la història física, ja es desenvolupi en les estrelles o en la diversitat orgànica. [...] La filosofia té un paper vital en la síntesi intel·lectual, i ens manté vius en el poder i la continuïtat del pensament a través dels segles. [...] Ens estem acostant a una nova era de síntesi, en què la comprovació de la consiliència esdevé el més gran de tots els reptes intel·lectuals. La filosofia, la contemplació del desconegut, és un àmbit que s'està reduint. Tenim l'objectiu comú de convertir en ciència tanta filosofia com sigui possible.” (Wilson, 1999, p. 19-20)

3. Lluís Solé Sabarís i el *paradigma de la complexitat*

A parer nostre, l'actitud científica de Lluís Solé en abordar la *Geografia de Catalunya* (i la seva concepció de la ciència en general) no és, només, *consilient*. També és exemple d'una manera d'abordar allò que Edgar Morin i altres autors de l'anomenat “pensament complex” identifiquen com un *repte de complexitat*:

“Hi ha una inadequació cada vegada més gran, profunda i greu entre els nostres sabers discordes, trossets, encasellats en disciplines, i unes realitats i problemes cada vegada més pluridisciplinaris, transversals, multidimensionals, transnacionals, globals, planetaris. Aquesta inadequació converteix en invisibles els conjunts complexos, les interaccions i retroaccions entre les parts i el tot, les entitats multidimensionals, els problemes essencials. [...] El desafiament de la globalitat és doncs, a la vegada, un desafiament de complexitat. En efecte, hi ha complexitat mentre siguin inseparables els components diferents que constitueixen un tot (com l'econòmic, el polític, el sociològic, el psicològic, l'afectiu, el mitològic) i hi hagi un teixit interdependent, interactiu i interretroactiu entre les parts i el tot, el tot i les parts. Ara bé, els desenvolupaments propis del nostre segle i de la nostra era planetària ens enfronten cada vegada més sovint, i cada vegada d'una manera més ineluctable, als desafiaments de la complexitat.” (Morin, 2000, p. 13-15)

I encara, més endavant:

“El desenvolupament de les ciències de la Terra i de l’ecologia revitalitza a la geografia, ciència complexa per principi en la mesura que implica tant la física terrestre, com la biosfera, com les implantacions humanes. Marginada per les disciplines triomfants, privada de pensament organitzador més enllà del possibilisme de Vidal de la Blache o del determinisme de Ratzel, la geografia, que d’altra banda va proporcionar els seus professionals a l’ecologia i a les ciències de la Terra, recupera les seves perspectives *multidimensionals, complexes i globalitzants*. [...] La geografia s’amplifica fins convertir-se en ciència de la Terra dels homes.” (Morin, 2000, p. 35.)

4. Mirant cap al futur

Alguns punts que em semblen dignes de ser tinguts en compte respecte a la “ubicació” de la *Geografia de Catalunya* (i del seu “promotor”, Lluís Solé), dins la història de la geografia catalana:

- a) Aquesta segueix sent una obra, en molts sentits, “actual” (ni que sigui, només, per l’actitud oberta i innovadora amb què va ser concebuda. Particularment, pel rigor i la seriositat que la informen de principi a fi.
- b) Segueix sent un exemple d’obra *creativa* perquè en ella hi ha el testimoni d’una actitud davant la ciència i els dubtes i les incerteses que la mateixa ciència ens planteja.
- c) Si la geografia futura (amb majúscules i sense qualificatius) continua sent un coneixement socialment rellevant i significatiu, aquesta és una obra a la qual caldrà continuar adreçant la mirada; senzillament, perquè representa una manera en molts sentits modèlica d’abordar la *complexitat* –aquest difícil repte, permanentment obert.

Ens plau evocar, també, en el moment de la cloenda, un apunt de Lluís Casassas a propòsit del llegat comú de Lluís Solé Sabarís i de Pau Vila (traspassat, aquest darrer, cinc anys abans que Solé):

“Foren dos geògrafs que, moguts per un mateix alè vital creador, oferiren una resistència absoluta al desànim, a la facilitat esterilitzadora i al desconhortament.

Foren dos geògrafs als quals no mancà mai un exigent sentit de responsabilitat (exigència, primer, envers ells mateixos, i envers la seva tasca que volien incessant i ben feta). Foren dos geògrafs que moriren en ple treball creador, com si en aquest fet volguessin assenyalar un camí i indicar quina era l’herència i el mandat que ens deixaven.” (Casassas, 1985, p. 79)

Bibliografia

- BERTRAN, Enric (1985). “Lluís Solé i Sabarís: una lliçó de ciutadania i una lliçó acadèmica”, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 4, p. 83-84.
- CASASSAS, Lluís (1985). “Ara fa justament cinc anys...”, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 4, p. 77-79.

- CASASSAS, Lluís [ed.] (1986). "En un aplec sense confí", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 6, p. 11.
- COMPTE, Albert (1985). "Lluís Solé vist per un professor d'Ensenyament Mitjà", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 4, p. 73-76.
- IGLÉSIES, Josep (1989). "Lluís Solé i Sabarís en la geografia catalana", *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, núm. 869, vol. XLIX, p. 13-19.
- MORIN, E. (2000). *La mente bien ordenada. Repensar la reforma, reformar el pensamiento*. Barcelona: Seix Barral.
- SOLÉ, Lluís (1958). "Pròleg" dins: L. SOLÉ [ed.]. *Geografia de Catalunya*. Barcelona: Aedos, vol. I, p. 11-13.
- VIRGILI, Carmina (1979). "El Dr. Lluís Solé i Sabarís i l'escola catalana de Geologia", *Acta Geològica Hispànica*, núm. 14, p. 19-20.
- WILSON, E. O. (1999). *Consilience. La unidad del conocimiento*. Barcelona: Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores.



GEOGRAFIA DE CATALUNYA

EDITORIAL AEDOS

vol. III - fascicle núm.

5